

ORCID 0000-0002-5068-5234

УДК 373.3/5.014.3(470)“1917/1921”:930.2

Лариса Березівська

РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921): ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Нині під час інтенсивного реформування загальної середньої освіти в Україні в руслі європейських векторів, творення нових основоположних нормативно-правових документів освітнього поступу актуалізуються історико-педагогічні дослідження з означеного феномену з метою осмислення організаційно-змістових основ шкільних реформ, нереалізованих їх проектів та здійснення порівняльного аналізу ідей минулого й сьогодення. Непересічне значення для історико-педагогічного дослідження мають ґрунтовні історіографічні пошуки та аналіз окресленої проблеми, що уможливило виявлення досліджених, малодосліджених або взагалі недосліджених питань, а в кінцевому результаті – одержання справді нових наукових результатів. Інструментом успішного наукового розв'язання завдань дослідження з історії освіти є добір, класифікація та систематизація першоджерел, які й стали основою бібліографічного списку джерел із проблеми реформування шкільної освіти доби Української революції (1917–1921) – час, коли перестала існувати Російська імперія та в умовах становлення української державності, російської агресії розбудовувалася українська освіта.

Історіографічний пошук свідчить, що різні аспекти розвитку освіти в добу Української революції вивчали українські історики, історики педагогіки, праці яких представлено в бібліографічному списку (К. О. Баханов, Л. Д. Березівська, В. Ф. Верстюк, Н. М. Гупан, О. М. Завальнюк, Н. Ю. Ротар, М. М. Собчинська, Ю. В. Телячий, С. М. Філоненко та ін.). Зокрема, у своїх працях, досліджуючи цей історичний період, привертаємо увагу до напрямів і змісту державної освітньої політики українських урядів, розвитку української школи, педагогічної думки, історіографічних аспектів тощо [2–22]. Водночас вважаємо, що представлення напрацьованих протягом багатьох років історіографії та джерел з означеної проблеми стане підґрунтям подальших історико-педагогічних студій, що й є метою публікації. При цьому зазначимо, що ми не подаємо джерела про реформування освіти в ранній період діяльності Народного комісаріату освіти УСРР, діяльність якого набула легітимності зі встановлен-

ням у 1919 р. більшовицької влади.

Нагадаємо періодизацію реформування шкільної освіти в Україні 1917–1921 рр.: I період (березень 1917–29 квітня 1918) – шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Української Центральної Ради; II період (29 квітня–14 грудня 1918) – реформаторські процеси в галузі шкільної освіти в період Гетьманату П. Скоропадського; III період (грудень 1918–листопад 1921) – шкільне реформування за часів Директорії УНР як продовження освітньої політики Центральної Ради. Відповідно до наведеної періодизації коротко схарактеризуємо причини, особливості, напрями, зміст, результати реформування шкільної освіти в зазначений період.

На відміну від реформування в імперську добу реформа за Центральної Ради здійснювалася в контексті докорінних соціально-політичних перетворень, проголошення Української Народної Республіки, що інтенсифікувало зміни в шкільній освіті. В основу державної національної освітньої політики лягли визначені українськими освітніми діячами (М. С. Грушевський, О. Ф. Музиченко, В. П. Науменко, С. Ф. Русова, С. О. Сірополько, І. М. Стешенко, П. І. Холодний, Я. Ф. Чепіга, І. М. Ющишин та ін.) пріоритетні принципи: демократичний; національний; гуманістичний; єдиної школи; трудовий; поліфуркація, безплатність та обов'язковість навчання; світськість.

Означена реформа здійснювалася за провідними напрямами: створення *структури* шкільної освіти – побудова національної світської виховуючої діяльної (трудової) єдиної 11-річної загальноосвітньої школи з поліфуркацією або професіоналізацією старшої ланки як основного складника національної системи шкільної освіти; запровадження загального обов'язкового навчання в різнотипних державних і приватних навчальних закладах; організація системи *управління* на основі децентралізації, національно-персональної автономії (забезпечення національним меншинам рівних прав), переведення шкіл різних відомств до МНО; визначення *змісту освіти* – створення програм і підручників для

здобуття учнями загальної освіти, що передбачала б отримання гуманітарних і природничих знань з урахуванням національного, наукового й діяльного принципів, поєднання формального та матеріального підходів, зв'язок із навколишнім середовищем учнів; запровадження української мови та мов національних меншин як викладових, українознавчих предметів; розробка *методів навчання* – діяльні, активно-творчі; проголошення основною метою школи виховання особистості на національних цінностях, творчого громадянина; поліпшення матеріального забезпечення й фахової підготовки вчителя.

Діяльність керівних органів освіти (Генеральний секретаріат освіти, Міністерство народної освіти УНР) розгорталася в кількох площинах: підготовка реформи (розроблення документів відповідними комісіями та Генеральною шкільною радою із залученням учителів, членів ЦР, обговорення й схвалення їх на з'їздах, нарадах) та її реалізація, планування подальших кроків.

За досить короткий період вдалося досягти й певних практичних результатів реформи шкільної освіти: в *управлінні* – створення Міністерства народної освіти УНР, підпорядкування йому всіх типів шкіл; скасування шкільних округ; передача управління освітою губернським та районним комісарам; у *структурі* – відкриття різних типів державних і приватних українських шкіл; у *змісті освіти* – уведення до навчального процесу української мови і літератури, географії та історії України, ручної праці; вилучення Закону Божого, давніх мов; підготовка шкільних підручників українською мовою та мовами національних меншин; розробка й початок запровадження програми національного виховання; запровадження курсів українознавства для вчительства, посади вчителя української мови і літератури. Реформа шкільної освіти в період Центральної Ради була широкомасштабною та перспективною, бо несла значні кардинальні зміни в ідеологію й філософію освіти.

Розроблені засади та започатковані напрями реформування шкільної освіти в Україні за часів Центральної Ради знайшли своє продовження й за гетьмана П. П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Найбільше практичних результатів виявлено в ході націоналізації шкільної освіти (відкриття українських шкіл, українізація тогочасних навчальних закладів тощо). Із метою створення єдиної системи освіти об'єднано всі типи початкової школи, ліквідовано органи керівництва школами відомства Святого Синоду, підпорядковано Міністерству народної освіти і мистецтва військові гімназії, уведено обов'язкове початкове навчання. За доби Гетьманату П. Скоропадського зросли ма-

теріальні видатки на розвиток шкільної освіти.

У цей період в освітньому просторі з'явилися й негативні тенденції: «оновлення» системи управління на основі централізації та реставрації імперської системи управління освітою (відновлення шкільних округ, ігнорування громадської думки). Більшість із розроблених Міністерством народної освіти в добу Центральної Ради законопроектів не були реалізовані через низку зовнішніх (залежність Української держави від австро-німецької військової адміністрації, проросійські орієнтації) і внутрішніх причин (авторитарні форми правління, неоднозначне ставлення вчительства до освітніх змін, недостатній рівень реформаторського досвіду, фінансового забезпечення).

За часів Директорії Українська Народна Республіка (грудень 1918–листопад 1921) повернулася до досвіду реформування освітньої галузі в період Центральної Ради. Підґрунтям цієї шкільної реформи, яка поєднала в собі ініціативу «згори» – уряду та «знизу» – громадськості, стали ідеї українських педагогів. Міністерство народної освіти УНР здійснювало реформування за ключовими напрямками: в *управлінні* – ліквідація шкільних округ і відновлення принципів децентралізації, національно-персональної автономії; у *структурі* – запровадження загального обов'язкового навчання; 12-річної загальноосвітньої треступеневої школи: єдиної загальноосвітньої виховуючої національно-державної діяльної (трудова) 8-річної двоступеневої школи (I ступінь – молодша основна 4-річна школа; II – старша основна 4-річна школа, після закінчення якої дозволялося продовжити навчання в 4-річній колегії (III ступінь) із профільними відділами або в 4-річних професійних школах); різноманітність державних і приватних дівочих, хлоп'ячих, змішаних навчальних закладів; у *змісті освіти* – спрямованість на здобуття учнями загальної середньої освіти, що передбачала отримання гуманітарних і природничих знань на основі національного, наукового, діяльного принципів; концентричний підхід до побудови навчального матеріалу; поєднання формального й матеріального підходів у доборі змісту освіти; уведення обов'язкових навчальних предметів: Закону Божого, української мови, літератури, історії та географії України; вилучення з навчального плану російської мови й літератури; розробка національної системи виховання – національне, громадянське, розумове, трудове, фізичне, моральне; поліпшення матеріального становища та фахової підготовки вчителя. Проте через складні внутрішні й зовнішні умови реформа, яка могла кардинально змінити розвиток освіти в Україні, здійснювалася лише частково (фактично декларувалася). Вона залишилася нереалізо-

ваною передусім через поразку Української революції, зміну суспільного ладу – встановлення більшовицької влади на теренах України. Попри це розроблену керівними органами освіти концепцію національної освіти відображено в низці нормативно-правових документів: Проекті єдиної школи та Статуті єдиної школи УНР, законах «Про державну мову в УНР», «Про управління освітою в УНР», «Про обов'язкове безплатне навчання». Нині, через сто років, є можливість на основі цих введених до наукового обігу документів осмислити організаційно-змістові аспекти реформи шкільної освіти в малодосліджений і заборонений для об'єктивного вивчення в радянську добу історичний період Української революції.

Пропонуємо дослідникам історії освіти й педагогіки бібліографічний список історіографічних праць і джерел (нормативно-правові документи, періодичні видання та ін.) із проблеми реформування шкільної освіти в добу Української революції для подальших історико-педагогічних розвідок, що набуває особливої актуальності в нинішніх умовах розбудови нової української школи.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Баханов К. О. Становлення змісту шкільного курсу історії України під час Української революції 1917–1921 рр. / К. О. Баханов // Історія та правознавство. – 2015. – № 13/14. – С. 2–3.
2. Березівська Л. Д. Внесок Софії Русової у розбудову національної освіти: за матеріалами журналу «Вільна українська школа» (1917–1920) / Л. Д. Березівська // Наук. зап. [Ніжин. держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя]. Серія: Психолого-педагогічні науки. – 2016. – № 1. – С. 286–290. – Бібліогр.: 17 назв.
3. Березівська Л. Д. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917–1920) / Л. Д. Березівська // Реформи шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: документи, матеріали і коментарі : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. : хрестоматія / Л. Д. Березівська ; МОНмолодьспорту України, Ін-т педагогіки НАПН України. – Луганськ, 2011. – С. 75–186.
4. Березівська Л. Д. Державно-громадське реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917–1920) / Л. Д. Березівська // Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська ; Ін-т педагогіки. – Київ, 2008. – С. 85–152. – Зі змісту: [Підрозд.] 2.1 : Шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Центральної Ради. – С. 85–103 ; [Підрозд.] 2.2 : Реформаторські процеси у галузі шкільної освіти в період гетьманату П. П. Скоропадського. – С. 103–122 : табл. ; [Підрозд.] 2.3 : Шкільне реформування за часів Директорії як продовження освітньої політики Центральної Ради. – С. 122–152 : табл.
5. Березівська Л. Д. Диференціація навчання як форма індивідуального підходу до дитини у працях українських педагогів (1917–1920 роки) / Лариса Березівська // Рідна шк. – 2011. – № 8/9. – С. 75–80.
6. Березівська Л. Д. До сторіччя Української революції (1917–1921): реформування шкільної освіти / Березівська Л. Д. // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України) : зб. наук. пр. – Київ : Видавничий дім «Сам», 2017. – С. 72–77.
7. Березівська Л. Д. Ідеї індивідуалізації та диференціації навчання у Проекті єдиної школи в Україні (1917–1919) / Л. Д. Березівська // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. пр. / Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Ін-т проблем виховання НАПН України. – Київ, 2011. – № 1. – С. 4–9.
8. Березівська Л. Д. Ідея національно-патріотичного виховання школярів у добу Української революції: за матеріалами журналу «Вільна українська школа» (1917–1920) / Лариса Березівська // Рідна шк. – 2016. – № 1. – С. 57–62. – Бібліогр.: 17 назв.
9. Березівська Л. Д. Колекція журналу «Вільна українська школа» (1917–1920) як джерело мікроісторії освіти України / Лариса Березівська // Історико-педагогічний альманах. – 2016. – № 1. – С. 4–9.
10. Березівська Л. Д. Маловідомі джерела з історії державної освітньої політики: план управління освітою в Україні (1917–1918) / Лариса Березівська // Освіта для сучасності = Edukacja dla współczesności : [зб. наук. пр. : у 2 т.] / НПУ ім. М. П. Драгоманова, комітет Польської акад. наук, Наук. т-во «Польща – Україна» [та ін.]. – Київ, 2015. – Т. 2. – С. 122–127.
11. Березівська Л. Д. Наслідки та досвід реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. / Лариса Березівська // Рідна шк. – 2010. – № 1/2. – С. 45–49.
12. Березівська Л. Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна українська школа» (1917–1920) / Березівська Л. Д. // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічно-

- го університету імені Павла Тичини. – Київ, 2002. – Спец. вип.: До витоків становлення української педагогічної науки. – С. 51–55.
13. Березівська Л. Д. Проект єдиної школи в Україні про дванадцятирічну загальну середню освіту (1917–1920 рр.) / Л. Д. Березівська // Педагогіка і психологія. Вісн. НАПН України. – 2017. – № 1. – С. 77–84. – Бібліогр.: 10 назв.
 14. Березівська Л. Д. Реформа шкільної освіти в добу Центральної Ради як перший національний досвід / Лариса Березівська // Шлях освіти. – 2006. – № 2. – С. 40–46.
 15. Березівська Л. Д. Реформа шкільної освіти: концепції Міністерства народної освіти УНР та Наркомосу УСРР (1919–1920) / Л. Д. Березівська // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка / Луган. нац. пед. ун-т ім. Тараса Шевченка. – [Луганська], 2006. – № 19. Педагогічні науки. – Ч. 1. Історико-педагогічні дослідження. Регіональний вимір. – С. 99–107.
 16. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в період Гетьманату П. П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918 р.) / Лариса Березівська // Історико-педагогічний альманах. – 2006. – Вип. 2. – С. 4–15.
 17. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в період Української національно-демократичної революції (1917–1920): історіографія питання / Лариса Березівська // Обрії. – 2011. – № 2. – С. 10–12.
 18. Березівська Л. Д. Розвиток ідей про право дитини навчатися рідною українською мовою (1905–1919) / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Полтав. держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Серія: Педагогічні науки / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2005. – Вип. 6. – С. 3–10.
 19. Березівська Л. Д. Розробка Проекту єдиної школи в Україні в період Директорії УНР (13 листопада 1919 – кінець 1920) як стратегічного документа розвитку шкільної освіти / Л. Д. Березівська // Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Серія соціально-педагогічна / Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. 5 : Прогресивна діяльність Софії Русової : [матеріали Міжнар. наук. симп., присвяч. 150-річчю від дня народж.], т. 2. – С. 3–12.
 20. Березівська Л. Д. Статут єдиної школи (1919) як проект розвитку шкільної освіти в Україні на основі диференційованого підходу / Лариса Березівська // Шлях освіти. – 2011. – № 2. – С. 34–37.
 21. Березівська Л. Д. Тенденції реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст. / Лариса Березівська // Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія : монографія / [авт.: Беднарська Наталя, Березівська Лариса Дмитрівна, Вознюк Олександр Васильович та ін.] ; НАПН України, Вища пед. школа Спільки пол. вчителів, Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. – Київ, 2013. – С. 420–428.
 22. Березівська Л. Д. Тенденції розвитку державної політики щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець ХІХ ст. – 1932 р.) / Лариса Березівська // Рідна шк. – 2013. – № 1/2. – С. 66–71.
 23. Білецький Л. Українська Народна Республіка / Л. Білецький, І. Герасимович // Енциклопедія українознавства : заг. частина : ротاپринт. вид. 1949 р. / НАН України. Ін-т історіографії. – Перевид. в Україні. – Київ, 1994. – Т. 1. – С. 933–934.
 24. Боротьба за українську школу в період визвольних змагань українського народу (1917–1920) // Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ, 1996. – С. 79–120. – Зі змісту: §1 : Освітня політика українських урядів у 1917–1920 рр. / [С. М. Філоненко]. – С. 79–88 ; §2 : Проблеми національної освіти на сторінках часопису «Вільна українська школа» / [С. М. Філоненко]. – С. 88–120.
 25. В справі шкільної реформи на Україні : (до Міністерства народної освіти від Українського учительського товариства в Катеринославі) // Вільна укр. шк. – 1918–1919. – № 1. – С. 42–47.
 26. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – Київ : Мандрівець, 1996. – 359 с.
 27. Верстюк В. Ф. Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського / Владислав Верстюк // Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський. – Львів, 2007. – Т. 4, кн. 1. Серія: Суспільно-політичні твори : (доба Української Центральної ради березень 1917 – квітень 1918). – С. I–XVI.
 28. Верстюк В. Ф. Українська революція 1917–1921 рр. : сучас. дискурс укр. історіографії / В. Ф. Верстюк // Історія України. – 2012. – Черв. (№ 21/22). – С. 8–11.
 29. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : навч. посіб. / В. Ф. Верстюк. – Київ : Заповіт, 1997. – 344 с.
 30. «Від секретарства народної освіти до губернських і повітових земських управ, учительських організацій» // Вістник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 9 груд. (№ 4). – С. 3.
 31. Всеукраїнський педагогічний з'їзд // Вістник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 15 серп. (№ 6). – С. 1.

32. Гандзюк В. Освітня реформа на Поділлі в добу Гетьманату (за матеріалами газет 1918 року) / Віталій Гандзюк // Масова комунікація: історія, сьогодення, перспективи. – 2016. – № 9/10. – С. 135–139.
33. Грабовська Г. М. Організаційно-правові заходи розвитку освіти в період української національної революції 1917–1921 рр.: автореф. дис. ... кандидата юрид. наук: [спец.] 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Грабовська Ганна Миронівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2010. – 20 с.
34. Грибенко О. Нормативно-правова база державотворчих процесів 1917–1918 рр.: хрестоматія з курсу «Актуальні питання української революції 1917–1921 рр.» : [у 2 т.]. Т. 1 / Олександр Грибенко; МОН України, Глухів. нац. пед. ун-т ім. Олександра Довженка. – Глухів: Глухів. НПУ ім. О. Довженка, 2017. – 266 с. – Зміст: Законодавча база українських урядів 1917–1918 рр. – С. 11–104; Українська Держава (26 квітня – 26 грудня 1918 р.). Державні акти Гетьмана П. Скоропадського. Грамоти, закони, накази, постанови, статuti Української Держави. – С. 105–262.
35. Грушевський М. С. Культура краси і культура життя / М. С. Грушевський // Михайло Грушевський / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; [упоряд.: Світлана Панькова, Валерій Левченко, Олег Будзинський, Микола Кучеренко]. – Київ, 1998. – С. 80–81. – (Бібліотека українця).
36. Гупан Н. Здійснення диференціації у змісті шкільних навчальних книг доби Української революції / Нестор Гупан // Рідна шк. – 2012. – № 10. – С. 53–56. – Бібліогр.: 7 назв.
37. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – Київ: А.П.Н., 2002. – 224 с.
38. 24 лютого 1919 р. Ухвалений Закон про управління освітою в Українській Народній Республіці // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 25 квіт. (вип. 14). – С. 105–112.
39. Декларація Секретаріату Центральної Ради // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Черв. (№ 10). – С. 3.
40. Дем'яненко Н. М. 1917-й: спроба реформ (реформування структури і змісту вищої педагогічної освіти в перший період Української Народної Республіки) / Наталія Дем'яненко // Вища освіта України. – 2001. – № 2. – С. 104–111.
41. Данилевська О. Утвердження державного статусу української мови за доби Української революції 1917–1920 років / Оксана Данилевська // Історія і суспільствознавство в шк. України: теорія та методика навчання. – 2011. – № 4. – С. 41–47.
42. Дем'янюк О. Діяльність осередків «Просвіти» в добу Директорії УНР (1918–1921 рр.) / Олександр Дем'янюк // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – 2016. – № 3. – С. 22–27. – Бібліогр.: 20 назв.
43. Дербак А. П. Досвід державного впливу на процес духовного відродження українського народу в добу революційних перетворень 1917–1920 років / А. П. Дербак // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Серія: Філософія / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ, 2015. – № 4. – С. 13–18. – Бібліогр.: 17 назв.
44. Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.): монографія / [Сухомлинська О. В., Дічек Н. П., Березівська Л. Д. та ін.]; НАПН України, Ін-т педагогіки. – Київ, 2013. – Зміст: Розд. 2: Ідеї про диференційований підхід в українській школі доби визвольних змагань (1917–1920) / Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан. – С. 246–289; [Підрозд.] 2.1: Державна політика українських урядів щодо диференціації організації і змісту шкільної освіти / Л. Д. Березівська. – С. 246–270. – Бібліогр.: 17 назв; [Підрозд.] 2.2: Диференційований підхід у змісті шкільних навчальних книг / Н. М. Гупан. – С. 270–289. – Бібліогр.: 19 назв.
45. «До українців-педагогів» // Вістник Генерального Секретарства Української Народної Республіки. – 1917. – 23 листоп. (№ 2). – С. 3.
46. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // Вільна укр. шк. – 1917. – № 2. – С. 97–100.
47. II Всеукраїнський педагогічний з'їзд // Вістник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 16 серп. (№ 7). – С. 1.
48. Другий Всеукраїнський учительський з'їзд // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Верес. (№ 15/16). – С. 7–8.
49. Дурдуківський Володимир Федорович (1874–1938) [Електронний ресурс] // Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського: [офіц. портал]. – Текст дані. – Київ, [2014]. – Режим доступу: <http://dnrb.gov.ua/ua/інформаційно-бібліографічні-ресурси/видатні-педагоги/дурдуківський-в-ф/> (дата звернення: 13.06.17). – Назва з екрана.
50. Жванко Л. М. Соціальний захист дітей в часи української революції: доба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту: зб. наук. пр. / Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 36. –

- С. 121–130. – Бібліогр.: 92 назви.
51. Завальнюк О. М. Степан Сірополко і освітні процеси в Україні (1917–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільськ, 2013. – Вип. 3. – С. 84–92. – Бібліогр.: 56 назв.
 52. Закон про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти на утримання 20-ти дворічних педагогічних курсів для підготовки учителів нижчих початкових шкіл 880000 крб // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 2 берез. (№ 2). – С. 1.
 53. Закон про асигнування 490000 грв на влаштування українських книгозбірень при українських державних середніх школах // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 8 лип. (№ 23). – С. 146.
 54. Закон про безплатне обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 8 лип. (№ 23). – С. 146.
 55. Закон «Про державну мову в Українській Народній Республіці» // Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 18 січ. (№ 1). – С. 4.
 56. Закон про скасування посад директорів та інспекторів народних шкіл // Вістник Ради народних комісарів Української Народної Республіки. – 1918. – 13 квіт. (№ 19). – С. 1.
 57. Закон про скасування Шкільних Округ // Вістник Генерального Капелюшна М. В. Секретаріату Української Народної Республіки. – 1918. – 5 січ. (№ 1). – С. 2.
 58. Зінченко А. Переклади богослужбової літератури українською мовою у 1919–1921 рр. / Арсен Зінченко // Українознавство. – 2016. – № 2. – С. 147–156. – Бібліогр.: 9 назв.
 59. Висвітлення в історико-правових дослідженнях законодавчого забезпечення мовної політики за доби Української революції 1917–1921 рр. / М. В. Капелюшна // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління : наук. зб. / Акад. праці і соц. відносин. – Київ, 2013. – № 1. – С. 23–29. – Бібліогр.: 19 назв.
 60. Кобельський Д. В. Історична проза на тему «козацтва» у зібраннях університетської бібліотеки та її роль у подіях Української революції 1917–1921 рр. / Д. В. Кобельський // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2016. – Т. 21, вип. 2. – С. 57–65. – Бібліогр.: 14 назв.
 61. Крик Н. В. Українізація школи та проблема навчальної літератури в період Гетьманату П. Скоропадського / Н. В. Крик // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Вип. 7. – С. 369–377. – Бібліогр.: 34 назви.
 62. Кукурудзяк М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – 175 с.
 63. Купрійчук В. Вплив товариств «Просвіта» на державотворчі процеси гуманітарного розвитку доби української національної революції (1917–1920 рр.) / В. Купрійчук // Зб. наук. пр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ, 2013. – Вип. 1. – С. 207–217. – Бібліогр.: 12 назв.
 64. Лебединцев К. Демократизація школи та інтереси культури / К. Лебединцев // Вільна укр. шк. – 1919–1920. – № 4/5. – С. 132–139.
 65. Лебідь І. Ю. Історичні умови розвитку системи освіти в Україні (1917–1918 рр.) / І. Ю. Лебідь // Педагогічна освіта: теорія і практика : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т пед. НАПН України. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 9. – С. 58–62. – Бібліогр.: 12 назв.
 66. Литовський Д. В. Діяльність всеукраїнської учительської спілки за перебування при владі радянських урядів у 1917–1921 роках / Д. В. Литовський // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2011. – Вип. 40. – С. 108–111. – Бібліогр.: 18 назв.
 67. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : [монографія] : в 2 т. Т. 1. 1917–1943 рр. / І. Л. Лікарчук. – Київ : Ешке О. М., 2002. – 328 с.
 68. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко ; за ред. О. О. Любара. – Київ : Знання, 2003. – 450 с.
 69. Майборода В. К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В. К. Майборода, С. В. Майборода // Рідна шк. – 1992. – № 11/12. – С. 6–16.
 70. Маньківська Т. О. Українізація шкіл і вчительство на Слобожанщині у 1917–1918 роках / Т. О. Маньківська // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – № 4. – С. 41–45. – Бібліогр.:

- 25 назв.
71. Маньківська Т. О. Учителство Харківщини в період української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) / Т. О. Маньківська // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2011. – Вип. 41. – С. 140–143. – Бібліогр.: 15 назв.
 72. Матеріали по вопросу о преподавании предметов украиноведения в учебных заведениях / изд. Киев. учеб. округа. – Киев : Тип. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1918. – 66 с.
 73. Машевський О. П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень – грудень 1918 року) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Машевський Олег Петрович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1997. – 209 арк.
 74. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / Ол. Музиченко // Вільна укр. шк. – 1918–1919. – № 8/9. – С. 85–89.
 75. Музиченко О. Реформа школи чи шкільна реформація? / Ол. Музиченко // Вільна укр. шк. – 1918–1919. – № 4. – С. 201–207; № 6/7. – С. 3–10.
 76. Музиченко Олександр Федорович (1875–1940) [Електронний ресурс] // Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського : [офіц. портал]. – Текст. дані. – Київ, [2015]. – Режим доступу : <http://dnrb.gov.ua/ua/інформаційно-бібліографічні-ресурси/видатні-педагоги/10390-2/> (дата звернення: 13.06.17). – Назва з екрана.
 77. Народа в справі організації Народної освіти в Україні 15–20 грудня 1917 року. – Київ : Вид. пед. журн. «Вільна українська школа», 1918. – 18 с.
 78. Обіжник 1 лютого 1919 р. до п.п. Директорів та Педагогічних рад середніх шкіл всіх типів // Вістник Української Народної Республіки. – 1919. – 20 лип. (число 21) – С. 1.
 79. Обіжник 1 липня 1919 р. до п.п. Директорів та Педагогічних Рад середніх шкіл всіх типів // Вістник Української Народної Республіки. – 1919. – 8 серп. (число 36). – С. 1.
 80. Огнев'юк В. О. Осягнення освіти: підсумки ХХ століття / В. О. Огнев'юк. – Київ : Навч. кн., 2003. – 111 с.
 81. Марчук М. В. Освітня складова політики ЗУНР / М. В. Марчук // Галичина : наук. і культур.-просвіт. краєзнав. часопис / Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2014. – № 25/26. – С. 145–148. – Бібліогр.: 9 назв.
 82. Матвієнко Н. Освітня політика українських урядів в революційні часи (1917–1920 рр.): новітня історіографія / Наталія Матвієнко // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2013. – Вип. 39. – С. 145–148. – Бібліогр.: 17 назв.
 83. Мельник Е. М. Становлення національної початкової і середньої школи в Україні в добу Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) / Е. М. Мельник // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2014. – Т. 21. – С. 93–101. – Бібліогр.: 19 назв.
 84. Мищак І. М. Основні напрямки реформування системи освіти на початковому етапі Української революції 1917–1921 років (за матеріалами українських газет 1917 року) / І. М. Мищак // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / Укр. акад. наук, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2015. – Вип. 93. – С. 36–40. – Бібліогр.: 17 назв.
 85. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття) : навч.-метод. посіб. / [авт. кол.: Сухомлинська О. В., Курило В. С., Березівська Л. Д. та ін.; за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила]; АПН України, Ін-т педагогіки, ДЗ «Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка». – Луганськ : Видво ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2010. – 443 с.
 86. Освітня хроніка на сторінках періодичних видань 1917–1920 рр. (з фондів Педагогічного музею України) / Пед. музей України ; [уклад.: Гайдей В. О., Міхно О. П.; наук. консультант Сухомлинська О. В.]. – Київ : ПМУ, 2017. – 181 с. – (Педагогічні републікації ; вип. 4).
 87. Панькова С. Українська Народна Республіка / С. Панькова // Довідник з історії України (А–Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопрац. і допов. – Київ, 2001. – С. 924–925.
 88. Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918–1920 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук. : 07.00.01 / Пижик Андрій Миколайович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1998. – 196 арк.
 89. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е. И. Пометун. – Луганск : Изд. Востоchnоукр. гос. ун-та, 1995. – 200 с.
 90. Попова О. В. Розвиток інноваційних процесів у середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладах України в ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : [спец.] 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Попова Олена Володи-

- мирівна ; Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2001. – 39 с.
91. Постанови в справі організації освіти, винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5–6 квітня і передані ним дня 5 мая «Українській Центральній Раді» // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Май (№ 5). – С. 2–3.
 92. Постанови Першого Всеукраїнського селянського з'їзду (Київ, 28 трав. –2 черв. 1917) // Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – Черв. (№ 11/12). – С. 3.
 93. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – Київ : Всеукр. кооп. вид-во Союз, 1920. – 127 с.
 94. Проект єдиної школи на Україні. Основна школа Кн. 1. – Кам'янець-Подільський : Дністер, 1919. – 172 с.
 95. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920) : зб. док. і матеріалів / Хмельниц. гуманітар.-пед. акад., Хмельниц. міськ. орг. Нац. спілки краєзнавців України, Хмельниц. міськ. т-во укр. мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта». – Кам'янець-Подільський : Медобори – 2006, 2014. – 571 с.
 96. Робота Другого Всеукраїнського вчительського з'їзду // Вістник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 10 серп. (№ 1). – С. 2.
 97. Робота Другого Всеукраїнського вчительського з'їзду // Вістник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 14 серп. (№ 3/5). – С. 1–2.
 98. Родников В. Ідея єдиної школи в своїм першій джерелі / В. Родников // Вільна укр. шк. – 1918–1919. – № 8/9. – С. 89–92.
 99. Розпорядження Директорії Української Народної Республіки про управління школами на Україні // Вістник Української Народної Республіки. – 1918. – 19 груд. (число 10). – С. 2.
 100. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.) : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Ротар Наталія Юрївна ; Чернівець. держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1996. – 227 арк.
 101. Русова С. На день реформи. Шкільний Округ / С. Русова // Вільна укр. шк. – 1917. – № 3/4. – С. 178–179.
 102. Русова С. Нова школа / С. Русова // Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для студентів пед. спец. вузів / І. В. Зайченко ; Ін-т змісту і методів навчання ; Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Чернігів, 2000. – С. 180–191.
 103. Русова Софія Федорівна (1856–1940) [Електронний ресурс] // Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського : [офіц. портал]. – Текст. дані. – Київ, [2013]. – Режим доступу : <http://dnrb.gov.ua/ua/інформаційно-бібліографічні-ресурси/видатні-педагоги/русова-с-ф/> (дата звернення: 13.06.17). – Назва з екрана.
 104. Самандас Н. В. Становлення і розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.05 «Галузеве управління» / Самандас Наталія Володимирівна ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – Київ, 2001. – 20 с.
 105. Сбруева А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах : навч. посіб. / А. А. Сбруева, М. Ю. Рисіна. – Суми : СумДПУ, 2000. – 208 с.
 106. Сірополко С. О. Завдання нової школи / С. О. Сірополко // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 3. – С. 274–282.
 107. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – Київ : Наук. думка, 2001. – 912 с.
 108. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання / Дмитро Сокульський. – Львів : Т-во «Взаємна поміч українського вчителства», 1938. – 31 с.
 109. Сорочан Н. А. Діяльність Харківського губернського земства в справі управління освітою і культурою за часів українських національних урядів (березень 1917 року – грудень 1918 року) / Н. А. Сорочан // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2011. – Вип. 40. – С. 100–104. – Бібліогр.: 15 назв.
 110. Субтельний О. Україна: історія / Орест Субтельний ; пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вступ. ст. С. В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Київ : Либідь, 1933. – 720 с.
 111. Телячий Ю. В. Праця С. Сірополка «Завдання нової школи»: спроба сучасного погляду / Ю. В. Телячий // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Серія: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2013. – Вип. 6. – С. 406–412. – Бібліогр.: 12 назв.
 112. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-

- демократичної революції (1917–1920): історичний аспект : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Телячий Юрій Васильович ; Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2000. – 209 арк.
113. Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України : каталог-путівник / Пед. музей України ; [уклад.: Гайдей В. О., Міхно О. П. ; наук. консультант Сухомлинська О. В.]. – Київ : ПМУ, 2017. – 171 с. – (Серія «Бібліофонд Педагогічного Музею», Вип. 3).
114. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ : Либідь, 2005. – 2 кн.
115. Українська революція (1917–1921 рр.): головні події, постаті : рек. бібліогр. список / упоряд. Литовченко О. В. // Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського : [офіц. портал]. – Текст. дані. – Київ, 2017. – Режим доступу : http://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2015/12/Ukrainian_revolution_917-1921.pdf (дата звернення: 17.10.17). – Назва з екрана.
116. Фомська С. Чернігівська «Просвіта» за часів Української Центральної Ради / Світлана Фомська // Сіверянський літопис. – 2011. – № 1. – С. 55–61. – Бібліогр.: 32 назви.
117. Цепков Д. О. Українізація школи на Харківщині за часів Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 року) / Д. О. Цепков // Зб. наук. пр. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2012. – Вип. 44. – С. 130–131. – Бібліогр.: 12 назв.
118. Чернов Б. О. Розвиток національної освіти в добу Української національно-демократичної революції початку ХХ ст. (1917–1920) : [монографія] / Борис Чернов ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Київ : Міленіум, 2016. – 53 с. : фот. – Бібліогр. в кінці ХХ ст.
119. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Вибрані педагогічні твори : навч. посіб. / Яків Феофанович Чепіга (Зеленкевич) ; Ін-т педагогіки АПН України ; [упоряд., авт. передм., вступ. ст. та бібліогр. покажч. Л. Д. Березівська]. – Харків : ОВС, 2006. – 327 с.
120. Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення в практиці / Я. Чепіга. – Київ : Вид-во укр. шк., 1918. – 72 с.
121. Чепіга Я. До трудової вільної школи! / Я. Чепіга // Вільна укр. шк. – 1918–1919. – № 8/9. – С. 81–85.
122. Чепіга Я. Ф. Тимчасові програми для нижчих початкових шкіл на 1918–1919 шкільний рік : крит. нарис / Я. Ф. Чепіга // Вільна укр. шк. – 1918–1919. – № 5. – С. 291–297.
123. Чепіга (Зеленкевич) Яків Феофанович (1875–1938) [Електронний ресурс] // Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського : [офіц. портал]. – Текст. дані. – Київ, [2013]. – Режим доступу : <http://dnpb.gov.ua/ua/інформаційно-бібліографічні-ресурси/видатні-педагоги/чепіга-я-ф/> (дата звернення: 13.06.17). – Назва з екрана.
124. Шевченко В. До питання про українізацію доби визвольних змагань і відродження національної державності та соборності (1917–1921 рр.) / Володимир Шевченко // Україна у світовій історії. – 2014. – № 4. – С. 108–122. – Бібліогр.: 17 назв.
125. Шитий С. І. Політико-правові підходи української центральної ради до побудови системи народної освіти в Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / С. І. Шитий // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – Вип. 11. – С. 55–61. – Бібліогр.: 9 назв.
126. Ющишин І. Про нижчу школу на Україні / І. Ющишин // Вільна укр. шк. – 1917. – № 2. – С. 94–98; № 3/4. – С. 182–186.